

ȘTAMPILELE TEGULARE ALE LEGIUNII A IV-A FLAVIA FELIX DE LA BERSOBIS*

Alexandru Flutur

În cadrul săpăturilor arheologice din ultimii ani (1998-2003) în *principia* castrului legiunii a IV-a Flavia Felix de la *Bersobis* (Berzovia, jud. Caraș-Severin) s-a scos la lumina zilei un bogat material tegular¹, în cea mai mare parte țigle de acoperiș, dintre acestea 112 fragmente purtând ștampila legiunii - LEG IIII FF. Mărcile pot fi grupate pe trei tipuri (Pl. II/1-3), fiecare tip arătând folosirea unui *signaculum* diferit:

1. Ștampilă în cartuș în formă de *tabula ansata*; două linii orizontale încadrează textul; liniile și literele sunt în relief; 68 de exemplare.

Dimensiuni: 3 x 11 cm; litere: 1,7-1,8 cm.

2. Ștampilă în cartuș aproximativ rectangular; textul este încadrat de două linii orizontale; liniile și literele sunt în relief; 7 exemplare. Diferă de tipul 1 mai ales prin lipsa anselor. Dimensiuni: 3,4 x 11,4 cm; litere: 1,8 cm.

3. Ștampilă în cartuș aproximativ rectangular, cu litere în relief; 37 de exemplare. Dimensiuni: 2,5 x 9,8 cm; litere: 1,5-1,7 cm.

Compararea acestor ștampile cu cele găsite în *Colonia Sarmizegetusa*² (Pl. I), aparținând aceleiași legiuni, relevă că cele două loturi de ștampile sunt distincte. Ținând seama de această evidență, putem spune că se impune o abordare mai atentă a mărcilor tegulare, îndeosebi în ceea ce privește locul lor de proveniență, pentru a nu mai face loc erorilor. În *IDR III 1* sunt publicate trei ștampile din Muzeul Banatului Timișoara (*IDR III 1*, 113 a-c) ca provenind de la Berzovia, deși în registrul de inventar nu sunt indicii asupra locului lor de descoperire. Una dintre ele (*IDR III 1*, 113 b) aparține tipului III de la Sarmizegetusa³, care apare pe țigle fabricate numai în capitala Daciei⁴. *Officinae*-le legiunii a IV-a Flavia Felix au produs mari cantități de cărămidă, mai ales țigle de acoperiș. Soldații au construit primele edificii publice la Sarmizegetusa⁵, precum și castrul legiunii la *Bersobis*.

Cele mai multe *signacula* erau făcute din lemn⁶, mai puține din metal⁷ (fier sau bronz). De obicei, cele din metal produceau ștampile fără cartuș și cu literele adâncite. În schimb, prezența cartușului și literele în relief arată folosirea matrițelor de lemn. Se poate observa că cea mai mare parte a ștampilelor tegulare romane erau imprimate cu *signacula* de lemn, indicii fiind în primul rând particularitățile de redare a literelor și cartușului. Lesne de realizat, aceste *instrumenta* vor fi fost

făcute la fața locului, în cărămidării. În plus, din cauza degradării rapide, matrițele de lemn trebuiau schimbate destul de des. Astfel, posibilitatea ca un *signaculum* folosit într-o *officina* să fie refolosit în alta aflată la zeci de km distanță este minimă, nefiind adevărată până acum. Iar ipoteza unor transporturi de cărămidă la distanțe mari⁸ pe cale terestră este și mai nerealistă. De aceea nu este deloc surprinzător că ștampilele de la Berzovia sunt diferite față de cele de la Sarmizegetusa.

Difuzarea antică a materialului tegular al legiunii a IV-a Flavia Felix în împrejurimile celor două așezări a fost, se pare, destul de redusă din cauza scurtei prezențe a legiunii în Dacia. Totuși, o parte din cărămizi a fost refolosită ulterior, în evul mediu și în epoca modernă, siturile romane fiind surse de materiale de construcție pentru locuitorii satelor din apropiere. Avem motive să presupunem că răspândirea țiglelor ștampilate a fost influențată în timpurile moderne și de preocupările colecționarilor amatori sau ale altor nostalgici ai trecutului care apreciau și căutau asemenea obiecte arheologice.

Cărămizile legiunii a IV-a Flavia Felix mai sunt menționate la Drobeta, Pojejena și în alte localități din Banat⁹. Dacă unele semnalări pot fi puse în legătură cu existența în acea zonă a legiunii, a unei vexilații sau a unei echipe de constructori, altele nu sunt elocvente pentru prezența vreunui legionar în acel loc. Indubitabile sunt informațiile date de ștampilele care provin din săpăturile arheologice în care contextul stratigrafic este de epocă romană. În aceste cazuri se dovedește activitatea legionarilor, în primul rând din punct de vedere constructiv. La polul opus, așadar sub semnul întrebării, ar trebui să stea acele localități unde s-a semnalat găsirea unor mărci tegulare ale căror urme s-au pierdut și care fac subiectul unor succinte referiri bibliografice, informațiile neputând fi verificate. Desigur, precauțiile ar fi binevenite și în cazul pieselor din muzee care provin din donații, colecții vechi etc. Uneori, chiar în registrele de inventar ale muzeelor pot apărea inexactități sau erori. Prin urmare, cercetările arheologice efectuate în centre ale industriei tegulare sunt importante pentru stabilirea tipurilor¹⁰ de ștampilă proprii fiecărui sit, conturarea ariei de răspândire a cărămizilor în jurul unui centru de producție și detectarea eventualelor transporturi ale materialului tegular din *officinae* în așezări mai îndepărtate. Aceste demersuri pot duce la infirmarea sau punerea la îndoială a existenței unor construcții romane în punctele unde ștampilele au fost descoperite întâmplător sau sunt doar semnalate. De exemplu, fragmentul de țiglă ștampilată de la Kovin (Banatul sârbesc), păstrat la Muzeul din Cluj-Napoca¹¹ (Pl. II/4), a fost fabricat la *Bersobis*. Aparține mai degrabă tipului 1 decât lui 2, ansele fiind greu vizibile pe unele exemplare ale lui 1. Cum a ajuns acest exemplar la Kovin - dacă e adevărat că a fost găsit acolo - putem doar să presupunem. Probabil a fost adus în epoca modernă.

O marcă tegulară mai interesantă este cea de la Aradu Nou (Pl. II/5), păstrată la Muzeul din Arad,¹² care reprezintă un tip de șampilă aparte. Țigla fragmentară a fost găsită în 1962 în cimitirul romano-catolic la săparea unei gropi de mormânt. În sondajele ulterioare de lângă cimitir nu s-au găsit nivele romane¹³. În lipsa altor dovezi¹⁴, este puțin probabilă existența unui castru auxiliar la Aradu Nou¹⁵.

În Dacia, circulația cărămizilor pare să fi fost foarte restrânsă¹⁶. Fiecare localitate mai importantă (oraș, castru) își va fi avut producția proprie de material tegular, care acoperea un anumit teritoriu în jur. Firesc, se făcea cărămidă și în *pagi* sau în *villae rusticae*. Cu toate acestea, nu poate fi exclusă total posibilitatea unor transporturi de cărămidă spre destinații îndepărtate de centrele de producție. Asemenea deplasări erau mult mai lesnicioase pe cursurile de apă decât pe drumurile romane. Probabil răspândirea pe Valea Dunării a cărămizilor militare din Moesia Superior se datorează nu numai mișcării trupelor, ci și transportului pe Dunăre a acestui material de construcție.

NOTE

^{*} Varianta inițială, în limba engleză, a acestui articol a fost publicată în *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 n. Chr.*, București, 2001, pp. 29-33 și reprezintă comunicarea ținută la "Colocviul Comisiei româno-iugoslave pentru cercetarea zonei Porților de Fier", care s-a desfășurat la Drobeta - Turnu Severin, 1-4 octombrie 2000.

¹ A. Flutur, *Săpăturile arheologice din castrul Bersobis - campaniile din anii 1998-1999*, în *AnB* (S.N.), VII-VIII, 2000, p. 367; idem, *Săpăturile arheologice din principia castrului legionar de la Bersobis - 2000-2001*, în *AnB* (S.N.), 2002, p. 132 sq.

² I. Piso, *Les estampilles régulières de Sarmizegetusa*, în *EphNap*, VI, 1996, p. 154 sqq.

³ *Ibidem*, p. 156, nr. 3.

⁴ Unele confuzii persistă și în publicarea mai recentă a șampilelor din cele două situri: N. Gudea, *Der dakische Limes - Materielien zu seiner Geschichte*, în *JRGZM*, 44, 2, 1997, p. *29, nr. 12 (desenele Z 2-4, 7 reprezintă ștampele cunoscute numai la Sarmizegetusa), p. *36, nr. 18 a (desenele Z 3-4 reprezintă ștampele necunoscute la Sarmizegetusa, dar foarte asemănătoare cu cele de la Bersobis).

⁵ I. Piso, A. Diaconescu, *Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 175; R. Étienne, I. Piso, A. Diaconescu, *Les deux forums de la Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacia Sarmizegetusa*, în *Revue des études anciennes*, 92, 3-4, 1990, p. 282.

⁶ H. Dressel în *CIL XV* 1, p. 3; G. Lugli, *La tecnica edilizia romana*, 1957, p. 556; M. Steinby, *Ziegelstempel von Rom und Umgebung*, în *RE*, Suppl. XV, col. 1495; G. Spitzlberger, *Die römischen Ziegelstempel im nördlichen Teil der Provinz Raetien*, în *SJ*, 25, 1968, p. 109.

⁷ G. Spitzlberger, *op.cit.*, pp. 108-110; D. Isac, *Signacula aus Dakien*, în *SJ*, 46, 1991, p. 58; A. Flutur, *Despre două ștampele tegulare de la Tibiscum*, în *AnB* (S.N.), VII-VIII, 2000, p. 374.

⁸ Distanța între Bersobis și Sarmizegetusa este de aproximativ 105 km pe traseul drumului roman - cf. A. Diaconescu, *Dacia under Trajan. Some observations on Roman tactics and strategy*, în *ActaMN*, 34/1, 1997, p. 14.

⁹ D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la Provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV, 1967, pp. 48-61; D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IV-a Flavia*, 1983, pp. 153-156, pl. IV-V.

¹⁰ Ștampilele care sunt realizate cu același *instrumentum* reprezintă un tip; chiar dacă textul este identic, tipurile se deosebesc prin folosirea unor *signacula* diferite, aspect indicat de forma cartușului și grafia literelor - cf. Cloșca L. Băluță, *IDR III 6*, 1999, p. 7.

¹¹ D. Protase, *op.cit.*, p. 56 - fig. 12, p. 57 - nr. 11.

¹² *Ibidem*, p. 56 - nr. 2, p. 57 - fig. 2; E. Dörmer, *Urme ale legiunii a V-a Macedonica la Aradul Nou?*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 506, n. 19; desenul publicat în I. I. Russu, M. Moga, *Lapidarul Muzeului Banatului*, 1974, 87, a (de asemenea în *IDR III 1*, 242, fig. 187; N. Gudea, *op. cit.*, p. *23, nr. 2, Z 1) este greșit, reprezentând de fapt o altă ștampilă a legiunii a IV-a Flavia Felix.

¹³ *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior: județul Arad*, 1999, p. 37.

¹⁴ Țiglele cu ștampilele legiunii a XIII-a Gemina păstrate în Muzeul din Arad au fost aduse de la Alba Iulia, cu ocazia unui schimb intermuzeal în 1978 - îi mulțumesc pentru această informație d-lui Peter Hügel; desenele acestor ștampile au fost publicate ca provenind de la Aradul Nou (N. Gudea, *op. cit.*, p. *23, nr. 2, Z 2-4).

¹⁵ N. Gudea, *op.cit.*, pp. *23-24.

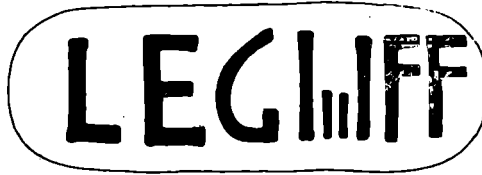
¹⁶ Cărămizile din Roma au fost găsite în construcții pe o rază de 50 km de oraș, dar și mai departe, de-a lungul Tibrului, pe țărmul Mediteranei și în insulele din apropiere (cf. M. Steinby, *RE*, Suppl. XV, col. 1493).

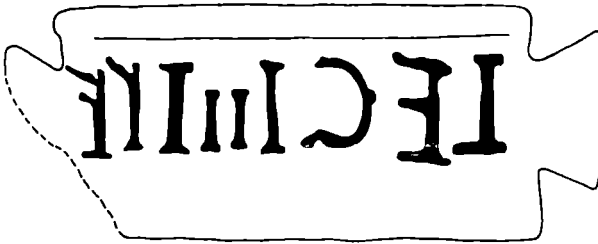
1

2

3

4

5

Pl. I. Ștampilele tegulare ale legiunii a IV-a Flavia Felix din Sarmizegetusa
(după I. Piso în *EphNap*, VI, 1996, p. 184).

1

2

3

4

5

Pl. II. 1-3. Ștampilele tegulare din principia castrului legionar de la *Bersobis*.
4. Ștampila de la Kovin (după D. Protase în *ActaMN*, IV, 1967, p. 56, fig. 12).
5. Ștampila de la Aradu Nou (după D. Protase, *op.cit.*, p. 49, fig. 2).